

A (hír)név terrorja

(Politikaelmélet és individuumszemlélet Bethlen Miklós *Előjáró beszédében*)

Bethlen Miklós *Előjáró beszédének* politikaelméleti- és történeti elemzése azért is hálás feladat, mert ebben a, már-már önálló filozófiai traktátussá dagadó, írásában a szerző az énformalás narratív módszereit a politikai propaganda eszköztárának leírásával kapcsolja össze. Mindezt egy olyan filozófiai elmélkedésbe ágyazva, mely világosan megmutatja számunkra, hogy miképp jelenik meg M. Foucault *A szavak és a dolgok* c. könyvében leírt 16-17. századi episztéméváltás szókincse Bethlen Miklós művében. *A jó hírről, névről vagy emlékezetről* c. részben a következőket írja Bethlen: „A hír közönségesen nem egyéb, hanem két embernek egymással más harmadik embernek, vagy állatnak, dolognak állapotjáról, minéműségéről, vagy cselekedetiről való beszéde, írása, vagy akármi formában való közlése. (...) A név az emberektől a dolgok vagy emberek egymástól való megkülönböztetésére és annak jobban való megismerésére és mással is megismertetésére találtatott, szerzett jegy [...], amely téged *s engem segít arra, hogy azokról az én elmém s a tiéd jobban gondolkozhassunk és arról való gondolatunkat a szükséghez képest egymással közölhessük. Ez a név is csak szó, mint a hír, és abban akiről már én s te beszélünk, sem az név, sem az hír, amelyet mű néki adunk, vagy róla gondolunk, szólunk vagy írunk, semmi kvalitást, vagy változást nem okoz, nem szerez, és ő anélkül az ő Istentől adott állapotjában minden fogyatkozás nélkül megmarad.*” (Bethlen, 1980, 410.). (Kiemelés N. L.) Jellemző Bethlen vívódása: egyrészt feltétlenül bízik a dolgok isteni rendjében, mely független a szavaktól. Másrészt az is nyilvánvaló számára, hogy a szavak és a dolgok közti kapcsolat, már nem eleve adott: a dolgok isteni rendjének nem feleltethető meg közvetlenül a szavak isteni rendje, hisz épp az emberi elme hívatott arra, hogy a szavak (Bethlen neveket, és jegyeket mond) segítségével valamilyen kapcsolatot teremtsen a szavak és a dolgok között. Bethlen épp azon a ponton áll ahol a középkori episztémé – vagyis az a szerkezeti rendszer, mely egyáltalán lehetővé teszi a dolgokról való beszédet – felbomlóban van. (Ez nem azt jelenti, hogy csak a középkorra jellemző, de akkor domináns. Ennek az episztémének a nyomai ma is megvannak, U. Eco irracionális gnosztikus gondolkodásnak nevezi és szellemesen mutatja be, hogy a mai posztmodern irodalomelméleti diskurzusokban – főleg a dekonstrukcióban, a hermeneutikában – miként jelennek meg a ennek a különböző elemei.)

A középkori episztémét a *hasonlóság* határozta meg. (Íme egy egyszerű példa: a sárgaságot sárga virággal lehet gyógyítani, a fej betegségeit, pedig a dióval, mivel annak szerkezete hasonlít az emberi koponya felépítéséhez.) A nyelv szintjén mindez azt jelentette, hogy „a jel annyiban bír jelentéssel, amennyiben hasonlít arra, amit jelöl. [...] A szavakat azokra a dolgokra tették rá, amelyeket jelöltek, ahogy az erő is bele van írva az oroszlán testébe, a királyi rang, pedig a sas tekintetébe.” (Foucault, 2000, 48; Eco, 1995, 33-105.) Ezzel összhangban állítja Bethlen egyik mestere Apáczai is – akit véleményem szerint Bethlen meghalad – a *De studio sapientiae* c. értekezésében, hogy „a névadónak [...] oly mélyen kell ismernie minden dolog természetét, hogy a megjelölésükre kiszemelt szónak hangjait is természetüknek megfelelően tudja rájuk szabni.” (APÁCZAI, 1975, 45.) Ez azt jelenti, hogy a dolgok természete és a rájuk szabott hangok, azaz szavak természete végső soron azonos. Ezek a premisszák számunkra nem lennének érdekesek, ha nem lennének az individuumszemélet és az írás/irodalom szempontjából is bizonyos következményei. Az hogy a jelölt és a jelölő között szinte semmilyen különbség nincs azt eredményezi, hogy nem lehetséges a kettős, a *színlelt* beszédmód. Tehát ebben a diskurzusban fel sem merülhet az, hogy a becsületes embernek rossz híre legyen, vagy, hogy a rossz hírű ember becsületes legyen. Gondoljunk csak a középkori irodalom közkedvelt figuráira, a *lovagra* (lovagregények) és a *szentre* (hagiográfiák): mind egysíkú, önmagukkal azonos figurák, akiknek tettei és szavai, valamint a tetteiket elmesélő szavak mindig összhangban vannak egymással. (Ez azért csak az arisztokratikus regiszterre igaz. Teljességgel más a helyzet a populáris regiszterben, amit Bahtyin ír le szépen.) Ezért lesz például a színlelés – a szavakkal való manipuláció – csak valamikor a 15-17. század körül az etikai és politikaelméleti traktátusok központi problémájává. Ezt az teszi lehetővé, hogy a korábban egységesen önmagukba zárkózó jelek szétváljanak. A jelölt és a jelölő között immár nincs hasonlóság a szó végérvényesen elválik az által jelölt dologtól. Így a jelölő éppenséggel bármit jelölhet, ezért a zűrzavart megelőlegezendő a hasonlóság helyére valami mást kell találni. Ez lesz a *reprezentáció* (jelölés, ábrázolás), ami azt jelenti, hogy a szavak és a dolgok közti kapcsolatot az értelem, a descartes-i ráció teremti meg. (Foucault, 2000, 74.)

Amilyen mértékbe a szó függetlenedik a dologtól, olyan mértékben válik egyre fontosabbá a szó és egyre jelentéktelenebbé a dolog. Ha egy gazemberről mondhatom azt, hogy becsületes, akkor már nem az a fontos, hogy az illető valójában milyen, hanem az, hogy milyen érdekek alapján, hogyan tudom elhíttetni egy adott közösséggel szavaimat. Nem véletlen, hogy a 17. század egyben a politikai propaganda, a retorika, Marc Fumarollival szólva az ékesszólás (*l'age de l'eloquence*) százada is.

Nos azt hiszem, nem kell különösen bizonygatnom, hogy Bethlen fent idézett sorai ezzel a gondolatmentettel teljeséggel összhangban vannak. Ő is tudatosítja, hogy a szó/a név elvált a dologtól, de egyben azt szeretné, hogy ha a dolgok a maguk időtlen örökkévalóságukban (ahogyan az Isten őket megteremtette) maradnának, de az alábbi idézet azt bizonyítja, hogy Bethlen is tudatában van annak, hogy ez valójában nem lehetséges: „De mikorosztán azon túl mégyn a nyelv [...] bezzeg már akkor kezd szenvedni, megilletetni az, akiről a szó vagyon, amint a szólók órája jól, vagy rosszul szólnak, és azáltal az ős Istentől adatott állapotjában vagy segítettik, vagy akadályoztatik. És így innét jöttek már a világba bé ezek a szók és az embereknek moralis vagy civilis kvalitási: jó, vagy rossz hírnév, gyalázat, rágalmazás, szidás, vádlás vagy dicséret, becsület, méltóság, és életekben is, holtak után is jó, vagy rossz emlékezet” (Bethlen, 1980, 410-411.). (Egyszóval az ember Istentől adott állapotját bizony befolyásolják az emberről terjengő hírek. Tehát senki sem lehet eleve becsületes, vagy eleve gazember, hanem ezeket a minősítéseket az emberek aggasztják rá egymásra, mégpedig a szavak által.)

Ez az episztéméváltás nemcsak a jeleket, hanem a személyiséget és az egész világot bináris oppozíciókra osztja szét. Ekkor kezd problémaként megjelenni az, hogy a személyiség két részből, testből és lélekből, külső és belső emberből áll. Ezt a kérdéskört a puritánus elméletírók különösen előnybe részesítették, és minden valószínűség szerint eszméiket a Bibliából, pontosabban Szent Pál írásaiból merítették. Szent Pál a külső, testi (homo carnis vagy homo naturalis) és belső, lelki, avagy keresztény emberről (homo christianis) beszél (Róm, 7, 14-25). A külső ember a keresztség aktusa által válik belsővé, mivel az „nem más, mint az individuum lényegének mélyreható átformálása, a 'természeti' ember bevonása a hívők közösségébe, aki ezáltal lehetőséget kap az üdvözülésre. Magáévá teszi a keresztény közösség 'kulturális kódját,' elveit és normáit, azaz személyiséggé válik” (Gurevics, 2003, 101.). Bethlen azt írja: „A becsület azért kétféle: aminthogy az ember kettőből, úgymint testből és lélekből áll: úgy vagyon testi, világi, a testtel vagy világi étellel együttjáró és ugyanazzal együtt elmúló becsület, hírnév; és lelki, állandó, és valamint a lélek úgy ez is halhatalan. [...] És valósággal ez a becsület; a másik, pedig a becsületnek inkább képi, álorcája, árnyéka csak, noha a világ nagyobbára csak amaszt úzi és ezt gyengén illeti felette igen. (411. l.)

Azáltal, hogy a sorsa révén reprezentált, és a biológiai törvények automatizmusával működő egysíkú egyént Szent Pál bináris oppozíciókra bontja, a személyiséget a meghasonlás (végső soron a bűn) lehetőségének örvényébe veti. Mert nem csak arról van szó, hogy „míg

gyönyörködöm az Isten törvényében a belső ember szerint,” addig „látok egy másik törvényt az én tagjaimban, mely ellenkezik az elmém törvényével, és engem rabul ad a bűn törvényének, mely van az én tagjaimban (Róm, 7, 22-23), hanem arról is, hogy a kereszténység jóllehet individuális vallás, mégis bűnösnek nyilvánítja az individualitás ellenőrizhetetlen megnyilvánulásait. Azaz az egyén csak a közösséghez való tartozás révén nyerheti el létének igazi értelmét, de amint elnyerte azt, és önelvű személyiséggé válna, a közösség rögtön megbünteti. Bethlen, Miklós önéletírása a közösség és az egyén összeütközésének terméke; ahogyan a közvéleményt manipulálni, azaz a közösséget legyőzni akaró, fejedelmet kiszolgáló kortárs politikai történetírás is. Ebből a szempontból historiográfia és autobiográfia egy töről fakad, csak a cél más: a történetíró le akarja győzni a közösséget, a politikushoz hasonlóan uralkodni akar felette, manipulálni akarja azt, az önéletíró elismeri vereségét, és mintegy menedékként önmagába húzódik vissza. Ő nem a másik embert, hanem saját magát akarja megismerni, saját magában, pedig felfedezi az Istent. Ezért írja Bethlen azt, hogy a becsület valójában a lelkiismeret, a lelkiismeret, pedig nem más, mint az ember isteni része: „A valóságos becsület, jó hírnév, avagy gyalázat, rossz hírnév az istennek, angyaloknak, jó értelmes embereknek, és magában az emberben lévő Isten vicéjének [helyettesének], a lelkiismeretnek, az emberről való kedves, dicsíretes, avagy kedvetlen és gyalázatos, de mindenkor igaz ítéleti és beszéde” (413. l.) (Tóth Zsombor igaz más utakon de szintén hasonló eredményre jut PhD-disszertációjában, kimutatva azt, hogy a lelkiismeret azonosítása Istennel a korabeli puritánus diskurzus egyik fontos eleme.) A történetíró ezzel szemben nem menekül Istenhez, ő nem önmagát, hanem a másik embert akarja megismerni azért, hogy befolyásolhassa őket; nem fél a szavaktól, hisz azokat jó fegyverként igyekszik használni, mivel épp azokkal akarja megváltoztatni a dolgok rendjét. Bethlen ezzel szemben valami állandót keres, mivel a mozgékony szavakban nem bíz, mivel azok csak „ficamás, kendőzött, pémázott, maga találmányú [mármint az emberé] köntös[ök] (432. l.) A keresett állandó, pedig nem lehet más mint az Isten, amihez úgy érünk el ha megtagadjuk az emberit: „A hűt vagy vallás annál igazabb, minél kevesebb emberi íz, szag és szín vagyon rajta, minél inkább elvonod az elmédet vagy magadat a testtől, világtól, annál közelebb mégy a hozzájárulhatatlan világosságban lakozó Lélekhez. Nem láthatni az istent, kivált testben.” (431. l.) Bethlen meglepő módon azt állítja, hogy a ráció a religióval azonos: „A religio azért valósággal nem egyéb, hanem az embernek az Istentől a természet által belé öntetett értelme, és hűti, gondolkodása az Istenről” (Bethlen, 1980, 431.).

Az egyén megkettőzöttségének tudata, nemcsak a teológiai emberkép, hanem az epika létmódjának szempontjából is különös jelentőséggel bír. Főleg azért, mert az én problémája,

az írás problémája is. Minden önéletírás feltételez egy *ént*, mely egy személyben szerző, szereplő és elbeszélő is. Az énről való beszéd az én identitásának, mondhatnánk személyazonosságának megkonstruálása. Csakhogy meglehetősen nehéz meghatározni, hogy mit is jelent ez a névmás. Egyrészt nyilván egy szövegszerűen felépített hangot, mely egy adott történetet elmesél. Ez az elbeszélő azonban nem tévesztendő össze a valóságban létező hús-vér emberrel (személyiséggel); sőt az irodalomtörténész számára a kettő közötti viszony időbeli változása az igazán érdekes. De a valóságban valaha létezett személyről is csak közvetve, a róla fennmaradt szövegek révén szerezhethetünk tudomást. Sőt ez a valóságos személy, ha önéletrajzot írt, akkor szintén csak a szövegszerűen rendelkezésére álló, a korban épp aktuális, retorikai formulák és toposzok készletét volt kénytelen használnia önmaga énjének leírásakor. (Tóth Zsombor már elemezte, hogy Bethlen milyen sokat merített saját személyiségének bemutatásakor a puritanizmus retorikai eszköztárából.) Nos, az irodalomtörténész csak az énről való diskurzus változásait regisztrálhatja, és ez alapján következtethet arra, hogy a személyiség milyen formában létezett a történelem folyamán, és milyen viszonyban lehetett az írás aktusával. Bethlen esetében, pedig megállapítjuk, hogy miközben látszólag menekül a szavaktól, saját énjét mégiscsak azokból építi fel. Az *Elöljáró beszédet*, az Önéletírást, valamint az Imádságoskönyvt elemezve jól kimutatható, hogy elbeszéléstechnikai szempontból a mártírológikus modellt választja: a szövegben nem az örök isteni mozdulatlanságban álló Bethlen Miklós, hanem a szavakból felépített Krisztust követő mártír Bethlen Miklós van jelen. Arra már nincs időm, hogy állításomat részletesen bizonyítsam, épp ezért befejezésül csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Bethlen sem *Önéletírásában*, sem a "deákban" (*Sudores et cruces*) nem számol be a peréről, és az utána következő eseményekről. Még senki sem tette fel a kérdést, hogy vajon miért fejezi be önéletírását az 1704. évi letartóztatásával? Hisz ideje lett volna még írni: önéletrajzát 1710 január 23-án befejezte, holott ezután még hat évig raboskodott Bécsben. Miért nem írta meg élete utolsó tizenkét évének eseményeit? Hisz ezzel részben igazolhatta volna is magát, mert Rabutin-nel és a guberniummal szemben végül is ő került ki győztesen: igaz ugyan, hogy teljes szabadságát nem nyerte vissza, de a halálbüntetés és a jószágvesztés vétke alól felmentette a császár, és 1712 után Bécsben is viszonylag szabadon élhetett. Számomra úgy tűnik, hogy Bethlenben már a per alatt megfogalmazódott az a magatartásminta és individuumszemlélet, mely később *Önéletírásában* kristályosodott ki, és nagymértékben meghatározta az abban alkalmazott elbeszélői technikát. A vallomást tevő bűnös mellett, a Krisztust követő mártír nézőpontja az, amelyből az elbeszélő láttatja az eseményeket az *Önéletírásban*. A hazája üdvéért munkálkodó Bethlent, miként Judás Krisztust, úgy árulja el

Rabutin: "Ő [Rabutin] kért: az Istenért is: gondolkozzunk, találjunk valami jót fel a haza megtartására, ő jó szívvel elköveti, megölel, megcsókol (megcsókola bizony Judás módjára)" (Bethlen, 1980, 966.). Wesselényi István szerint augusztus nyolcadikán, amikor kihírdették előtte az ítéletet Bethlen így kiáltott fel: „És feltartván kezeit az égre, felkiálta és monda: Úr Jézus légy irgalmas, kegyelmes, mert ezt én nem érdemlettem. [...] Reformata religio, temiattad halok meg, Úr Jézus Christus, teéretted halok meg” (Wesselényi, 1983, 185.). Ez tökéletesen illik a mártírológikus narratív szerkezetbe: Bethlen saját perét, és később egész életét úgy értelmezte, mint vallásáért és Krisztusért (jóllehet egyáltalán nem vallási okokból tartóztatták le) halált szenvedni kész hős mártíriumát.